National Journal of Hindi & Sanskrit Research

ISSN: 2454-9177
NJHSR 2026; 1(65): 388-394
© 2026 NJHSR
www.sanskritarticle.com

Vinayak Bhat
Research Scholar,
Deaprtment of Dharmashastra,
Karnataka Samskrit University,
Chamarajpete, Bangalore

Correspondence:
Dr. Vinayak Bhat
Deputy Director,
MES Prof MPL Sastry Centre for-
Vedic Studies, Malleshwaram,
Bangalore 94

स्मृतिग्रन्थेषु ऋणव्यवहारस्य व्याजव्यवस्थायाश्च परिशीलनम्

Vinayak Bhat

DOI: https://doi.org/10.5281/zenodo.23725667

सारसङ्क्षेपः

प्राचीनभारतीयधर्मशास्त्रेषु विधिमीमांसायाः, अर्थशास्त्रस्य, समाजव्यवस्थायाश्च यः मणिकाञ्चनसंयोगः दृश्यते, सः अद्यापि विश्वस्य विधिशास्त्रेभ्यः महत्त्वपूर्णं दिशादर्शनं करोति। प्रस्तुतशोधप्रबन्धस्य मुख्योद्देश्यं स्मृतिग्रन्थेषु—विशेषतः मनुस्मृतौ, याज्ञवल्क्यस्मृतौ, नारदस्मृतौ च—प्रतिपादितायाः 'ऋणादानव्यवस्थायाः' तथा 'कुसीदप्रथायाः' विश्लेषणात्मकं, वैधानिकं, दार्शनिकं च परिशीलनमस्ति। विधिशास्त्रस्य अष्टादशसु व्यवहारपदेषु 'ऋणादानम्' इति प्रथमं पदं मन्यते। एतदेव प्रमाणीकरोति यत् प्राचीनभारते आर्थिकव्यवहाराणां, वाणिज्यस्य, ऋणप्रवाहस्य च कीदृशं महत्त्वम् आसीत्। अस्मिन् शोधपत्रे ऋणस्य नैतिकं स्वरूपं, कुसीदवृत्तेः वर्णाश्रमगताः नियमाः, वृद्धेः (व्याजस्य) वैज्ञानिकं वर्गीकरणं, आधि-प्रतिभ्वोः वैधानिकं स्वरूपं, तथा 'अव्यावहारिकम् ऋणम्' इत्यस्याः विशिष्टावधारणायाः साङ्गोपाङ्गं विवेचनं कृतमस्ति। शोधमिदं प्रमाणीकरोति यत् स्मृतिग्रन्थानाम् ऋणादानव्यवस्था केवलेन आर्थिकलाभेन न सञ्चालिता आसीत्, अपि तु सा धर्मेण, कर्त्तव्यबोधेन, सामाजिकन्यायेन च नियन्त्रिता आसीत्। पाश्चात्यविधिशास्त्रं यत्र 'अधिकारकेन्द्रितम्' अस्ति, तत्र भारतीयं विधिशास्त्रं 'कर्त्तव्यकेन्द्रितम्' अस्ति, यत्र ऋणमुक्तिः न केवलं विधिकी बाध्यता अपि तु आध्यात्मिकं मोक्षसाधनं मन्यते।

मुख्यशब्दाः

धर्मशास्त्रम्, ऋणादानम्, कुसीदप्रथा, व्यवहारपदानि, आधिः (बन्धकम्), प्रतिभूः, अव्यावहारिकम् ऋणम्, वृद्धिः (व्याजम्), याज्ञवल्क्यस्मृतिः, मिताक्षरा, विधिशास्त्रम्, आर्थिकन्यायः।

अवतरणिका

मानवसमाजस्य सुचारुसञ्चालनाय अर्थस्य आवश्यकता सर्वविदिता एव। परन्तु अर्थस्य अर्जनं, रक्षणं, विनिमयश्च यदा धर्मविहीनः भवति, तदा समाजे मात्स्यन्यायः (बलवता दुर्बलभक्षणरूपः अन्यायः) उद्भवति। एतस्याः अराजकतायाः निवारणाय प्रजापतिना दण्डव्यवस्थायाः, धर्मस्य च सृष्टिः कृता। महर्षिणा मनुना दण्डस्य अनिवार्यतां प्रतिपादयता प्रोक्तम्—

यदि न प्रणयेद्राजा दण्डं दण्ड्येष्वतन्द्रितः।
शूले मत्स्यानिवदप्यानन्दुर्बलान्बलवत्तराः॥ (मनुस्मृतिः ७.२०)

भारतीयविधिशास्त्रे 'धर्मः' इति केवलम् उपासनापद्धतिः नास्ति, अपि तु सः आचरणस्य, कर्त्तव्यस्य, न्यायस्य च शाश्वतः नियमः अस्ति, यः चराचरं जगत् धारयति। महाभारते महर्षिणा व्यासेन धर्मस्य स्वरूपम् इत्थं स्पष्टीकृतम्—

धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मो धारयते प्रजाः।
यत्स्याद्धारणसंयुक्त स धर्म इति निश्चयः॥ (महाभारतम्, कर्णपर्व ६९.५८)

यदा मनुष्याः स्वधर्मान् च्यवन्ते, तदा राजा दण्डेन व्यवहारान् पश्येत्। न्यायसम्पादनार्थं महर्षिणा मनुना अष्टादश व्यवहारपदानि (विवादस्थानानि) निर्णीतानि सन्ति—

तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः।
सम्भूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च॥
वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः।
क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः॥
सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके।
स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसङ्ग्रहणमेव च॥
स्त्रीपुंधर्मो विभागश्च द्यूतमाह्वय एव च।
पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह॥ (मनुस्मृतिः ८.४– ७)

तेषु ऋणादानं, निक्षेपः, अस्वामिविक्रयः, सम्भूयसमुत्थानं, दत्तस्यानपकर्म, वेतनस्य आदानं, संविद्व्यतिक्रमः, क्रयविक्रयानुशयः, स्वामिपालविवादः, सीमाविवादः, वाक्पारुष्यं, दण्डपारुष्यं, स्तेयं, साहसं, स्त्रीसङ्ग्रहणं, स्त्रीपुंधर्मः, विभागः, द्यूतमाह्वयश्चेति अष्टादश विवादाः परिगणिताः। एतेषु अष्टादशसु विवादेषु 'ऋणादानम्' इति प्रथमस्थाने विराजते। ऋणस्य आदान-प्रदानं विना कस्यापि राष्ट्रस्य वाणिज्यं, कृषिः, उद्योगश्च न वर्धते। अतः ऋणव्यवस्थायाः सुदृढं, न्यायपूर्णं च स्वरूपं धर्मशास्त्रेषु निबद्धम्।

ऋणस्य अपाकरणं केवलं विधिकं कर्त्तव्यं नास्ति, अपि तु पारलौकिकं कर्त्तव्यमपि मन्यते। शास्त्रवचनमस्ति यत्—

ऋणपापसमुद्धाराद् ऋणोद्धारो वरः स्मृतः।
परलोके दहेत् पापम् ऋणाग्निरिह तत्र च॥
(सुभाषितावलिः २९८९; महासुभाषितसङ्ग्रहः ५.७३५५)

अर्थात् पापात् मुक्तेः अपि ऋणमुक्तिः श्रेयस्करी, यतो हि अदत्तम् ऋणम् इहलोके परलोके च अग्निवत् दहति। एतादृशी नैतिकपृष्ठभूमिः ऋणादानव्यवस्थां विशुद्धधर्मस्य अङ्गं करोति। अस्मिन् प्रबन्धे वयम् एतस्याः पारलौकिक्याः लौकिक्याश्च व्यवस्थायाः गभीरं मीमांसनं करिष्यामः।

साहित्यसमीक्षा

स्मृतिग्रन्थानां परम्परायां ऋणादानविषये विपुला सामग्री उपलभ्यते, यस्याः गम्भीराध्ययनेन ज्ञायते यत् प्राचीनभारते आर्थिकविधीनां कियत् परिष्कृतं स्वरूपमासीत्। अस्य शोधप्रबन्धस्य सिद्धान्तनिर्माणाय अधोलिखितानां ग्रन्थानां समीक्षा कृता अस्ति।

भारतीयधर्मशास्त्रस्य मूलस्तम्भभूता मनुस्मृतिः ऋणादानस्य सामान्यनियमान्, व्यवहारपदानां वर्गीकरणं, दण्डव्यवस्थां च सुविस्तरेण वर्णयति। मनुना स्पष्टीकृतं यत् राज्यस्य सम्पोषणाय न्यायदानप्रक्रिया अतीव कठिना निष्पक्षपाता च भवेत्, यतो हि धर्मस्य रक्षणेनैव राष्ट्रं सुरक्षितं भवति—

धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः।
तस्माद्धर्मो न हन्तव्यो मा नो धर्मो हतोऽवधीत्॥ (मनुस्मृतिः ८.१५)

याज्ञवल्क्यस्मृतेः 'व्यवहाराध्यायः' (विशेषतः ऋणादानप्रकरणम्) अतीव सुव्यवस्थितः, वैज्ञानिकश्च अस्ति। अस्यां स्मृतौ विश्वरूपमतेन १००३, विज्ञानेश्वरमतेन च १००९ श्लोकाः सन्ति, येषु व्यवहारदर्शनस्य प्रगल्भा व्यवस्था दृश्यते। विज्ञानेश्वरकृता 'मिताक्षरा' याज्ञवल्क्यस्मृतेः सर्वमान्या टीका अस्ति। आधुनिकभारतीयन्यायालयेषु अपि अस्याः प्रामाण्यं स्वीकृतमस्ति। विज्ञानेश्वरेण धर्मस्य षड्विधं वर्गीकरणं कृतम्, तथा ऋणस्य, वृद्धेः (व्याजस्य), आधेश्च सूक्ष्मातिसूक्ष्मं विश्लेषणं प्रस्तुतम्।

नारदस्मृतिः ऋणादानविषये अत्यन्तं प्रामाणिको ग्रन्थः। नारदमहर्षिणा ऋणादानस्य सर्वातिशायिनी परिभाषा दत्ता, यस्यां ऋणस्य देयादेयत्वस्य, प्रदातृ-ग्रहीत्रोः धर्माणां च विस्तृतं विवेचनमस्ति। महर्षिणा वसिष्ठेन विरचिते वसिष्ठधर्मसूत्रे ३० अध्यायाः सन्ति। अत्र कुसीदवृत्तेः निन्दा कृता, विशेषतः ब्राह्मणानां कृते एतस्य कर्मणः सर्वथा निषेधः कृतः, तथा आचारस्य महत्त्वं प्रतिपादितम्। बृहस्पति-कात्यायन-स्मृतिभ्यां 'अव्यावहारिकम् ऋणम्' (धर्मनीतिविरुद्धम् अनैतिकं वा ऋणम्) इति अवधारणा सुविशदं प्रतिपादिता, या सिद्धयति यत् प्राचीनकाले विधिः अनैतिककार्याणां रक्षणं न करोति स्म।

एतेषाम् अतिरिक्तमपि महामहोपाध्याय-पाण्डुरङ्ग-वामन-काणे-महोदयस्य 'धर्मशास्त्रेतिहासः' इत्यादयः आधुनिकग्रन्थाः अपि अत्र साहाय्यं कुर्वन्ति, ये धर्मशास्त्रस्य वैधानिकं स्वरूपं स्पष्टीकुर्वन्ति। एतेषां ग्रन्थानां समीक्षया सिद्ध्यति यत् प्राचीनभारते धर्मः एव विधीनां, अधिकाराणां, कर्त्तव्यानां च मूलाधारः आसीत्।

प्रस्तावना

प्राचीनभारते आर्थिकं जीवनं सुसम्पन्नम् आसीत्। कृषिः, पशुपालनं, वाणिज्यं च अर्थव्यवस्थायाः आधाराः आसन्। यदा वाणिज्यं विस्तरति, तदा मूलधन-निवेशस्य आवश्यकता जायते। अस्याः आवश्यकतायाः पूर्त्यै 'कुसीदप्रथा' (वृद्ध्यर्थं धनप्रदानपद्धतिः) उत्पन्ना। परन्तु यदा धनिनां हस्ते धनं सञ्चितं भवति, तदा ते दीनान्, दरिद्रान् च शोषयितुं शक्नुवन्ति। अस्य शोषणस्य अवरोधाय एव धर्मशास्त्रकारैः कुसीदस्य कठोरनियमाः निर्मिताः।

न्यायव्यवस्थायां संशयानां दूरीकरणम् आवश्यकम्। स्मृतिशास्त्रे व्यवहारपदस्य निर्वचनम् इत्थं कृतम्—

वि नानार्थेऽव सन्देहे हरणं हार उच्यते।
नानासन्देहहरणाद् व्यवहार इति स्मृतः॥ (कात्यायनस्मृतिः २६)

यत्र धनस्य, ऋणस्य वा विषये सन्देहः विवादः वा उत्पद्यते, तस्य सन्देहस्य हरणं (निराकरणं) यया प्रक्रियया भवति, स एव व्यवहारः। अस्मिन् व्यवहारे 'अर्थी' (वादी) तथा 'प्रत्यर्थी' (प्रतिवादी) स्वपक्षं राज्ञः प्राड्विवाकस्य (मुख्यन्यायाधीशस्य) च समक्षं प्रस्तौति। महर्षिणा याज्ञवल्क्येन राज्ञः न्यायदर्शनविधिः इत्थं निर्दिष्टः—

व्यवहारान्नृपः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह।
धर्मशास्त्रानुसारेण क्रोधलोभविवर्जितः॥ (याज्ञवल्क्यस्मृतिः २.१)

अर्थात् राज्ञा विद्वद्भिः ब्राह्मणैः सह, क्रोध-लोभ-विवर्जितेन भूत्वा धर्मशास्त्रानुसारेण व्यवहारः द्रष्टव्यः। पाश्चात्यविधिशास्त्रस्य विपरीतम्, यत्र विधिः सम्प्रभोः (शासकस्य) आदेशमात्रं मन्यते, भारतीयपरम्परायां राजा अपि धर्मस्य अधीनः अस्ति। सः धर्मस्य स्रष्टा न, अपि तु रक्षकः मात्रम्। अस्यां वैचारिकपृष्ठभूम्याम् एव ऋणादानस्य कुसीदस्य च विश्लेषणं करणीयम्।

मुख्यविवेचनम्

अस्मिन् भागे ऋणादानस्य, कुसीदस्य च विविधानाम् अङ्गानां साङ्गोपाङ्गं, विधिशास्त्रीयं, समाजशास्त्रीयं च विश्लेषणं क्रियते।

१. ऋणादानस्य शास्त्रीयं स्वरूपं परिभाषा च

नारदस्मृतौ ऋणादानस्य परिभाषा अतीव सुललितपदेषु दत्ता अस्ति, यस्यां सम्पूर्णस्य ऋणव्यवहारस्य सारः अन्तर्निहितः अस्ति। नारदेन प्रोक्तम्—

ऋणं देयमदेयं च येन यत्र यथा च यत्।
दानग्रहणधर्माश्च ऋणादानमिति स्मृतम्॥

(नारदस्मृतिः, ऋणादानप्रकरणम् १.१)

अस्याः कारिकायाः गभीराध्ययनेन ज्ञायते यत् ऋणादाने मुख्यतया सप्त विषयाः अन्तर्भवन्ति—

- **प्रथमं, किम् ऋणं देयम्** (यत् ऋणं विधिकरूपेण अवश्यं प्रत्यर्पणीयम्) इति विचार्यते।
- **द्वितीयं, किम् ऋणम् अदेयम्** (यत् ऋणं न दातव्यं, यथा अव्यावहारिकम् ऋणम्) इति निर्णीयते।
- **तृतीयं, येन देयम्** अर्थात् ऋणं केन दातव्यम् (ऋणिना, तस्य पुत्रेण, पौत्रेण वा) इति अधिकारिणः निर्णयः भवति।
- **चतुर्थं, यत्र देयम्** (देश-काल-परिस्थितीनां विचारः)।
- **पञ्चमं, यथा देयम्** अर्थात् कथं दातव्यम् (एकमुष्टिरूपेण, कालक्रमेण भागशः खण्डशो वा)।
- **षष्ठं, दानधर्मः** अर्थात् ऋणप्रदातुः (उत्तमर्णस्य) आचारसंहिता।
- **सप्तमं, ग्रहणधर्मः** अर्थात् ऋणग्रहीतुः (अधमर्णस्य) आचारसंहिता इति।

याज्ञवल्क्यस्मृतेः मिताक्षराटीकायां विज्ञानेश्वरेण अपि ऋणदानं सप्तप्रकारकं भवतीति स्पष्टीकृतम् अस्ति, यत्र ऋणदातृ-विषये (उत्तमर्णविषये) पञ्च नियमाः, ऋणि-विषये (अधमर्णविषये) च द्वौ नियमौ स्तः। एषा सम्पूर्णव्यवस्था प्रकटीकरोति यत् प्राचीनभारते संविदाविधिः कियत् परिष्कृता आसीत्, यत्र प्रत्येकस्य पक्षस्य कर्त्तव्यानि स्पष्टानि आसन्।

२. कुसीदप्रथा तथा वर्णाश्रमव्यवस्था

कुसीदं नाम व्याजग्रहणार्थं धनस्य अन्नादेः वा दानम्। बृहस्पतिस्मृतौ कुसीदशब्दस्य व्युत्पत्तिः परिभाषा च इत्थं प्रदत्ता—

कुत्सितात् सीदतश्चैव निर्विशङ्कैः प्रगृह्यते।
चौगुणं पञ्चगुणं वा कुसीदं तद्विदुर्बुधाः॥ (बृहस्पतिस्मृतिः १०.२)

प्राचीनभारते कुसीदवृत्तिः वैश्यानां कृते एव विहिता आसीत्, यतो हि वाणिज्यं कुसीदञ्च तेषां स्वधर्मः आसीत्—

पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च।
वणिक्पथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च॥ (मनुस्मृतिः १.९०)

वसिष्ठधर्मसूत्रे तथा मनुस्मृतौ ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां च कृते कुसीदवृत्तिः निन्दिता अस्ति। महर्षिणा वसिष्ठेन वार्धुषिकस्य (अन्याय्यवृद्धिजीविनः) कठोरनिन्दा कृता—

पापीयान् खलु वार्धुषिकः॥
समं फलं जयापजययोर्वृद्धिजीविनश्च भ्रूणघ्नश्चेति॥

(वसिष्ठधर्मसूत्रम् २.४०– ४१)

ब्राह्मणाय कुसीदस्य निषेधः अतीव कठोरः आसीत्, यतो हि तस्य मुख्यकार्यम् अध्ययनम्, अध्यापनं, यजनं च आसीत्। तस्य कृते धनसञ्चयः ज्ञानमार्गस्य बाधकः मन्यते स्म।

परन्तु, समाजस्य सन्तुलनाय शास्त्रकारैः 'आपद्धर्मस्य' अपि व्यवस्था कृता। तीव्रापत्काले ब्राह्मणः क्षत्रियो वा अपि जीवनरक्षणार्थं धर्मकार्यार्थं वा अल्पिकां वृद्धिं ग्रहीतुं शक्नोति स्म, यद्यपि सामान्यस्थितौ तयोः कृते कुसीदं निषिद्धम् आसीत्—

ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वृद्धिं नैव प्रयोजयेत्।
कामं तु खलु धर्मार्थं दद्यात्पापीयसेऽल्पिकाम्॥ (मनुस्मृतिः १०.११७)

इदं विश्लेषणं सूचयति यत् धर्मशास्त्रकाराः ऋणदानेन उत्पद्यमानं धनसञ्चयं समाजस्य एकस्मिन् एव वर्गे, विशेषतः ज्ञानवर्गे, अवरोद्धुम् इच्छन्ति स्म। एतेन समाजस्य शक्तिसन्तुलनं रक्षितम्। यदि ब्राह्मणाः अर्थसञ्चये प्रवृत्ताः भवेयुः, तर्हि न्यायदानस्य, धर्मोपदेशस्य च तेषां निष्पक्षता नष्टा भवेत्। अतः कुसीदप्रथायाः वर्णगतं नियन्त्रणं तात्कालिक्याः अर्थव्यवस्थायाः मेरुदण्डः आसीत्।

३. वृद्धेः (व्याजस्य) वैज्ञानिकं वर्गीकरणं नियमाश्च

धर्मशास्त्रेषु वृद्धेः (व्याजस्य) अतीव वैज्ञानिकं, गणितीयं च विश्लेषणं दृश्यते। याज्ञवल्क्यस्मृतौ मिताक्षरायां च वृद्धेः स्पष्टाः नियमाः सन्ति। व्याजस्य दरः केवलं ऋणदातुः इच्छया न निर्धारितः, अपि तु ऋणस्य आधि-सुरक्षायाः आधारेण, तथा ऋणि-वर्णस्य आधारेण च राज्येन निर्धारितः आसीत्। महर्षिणा याज्ञवल्क्येन मनुना च अस्य मूलनियमः इत्थम् उद्घोषितः—

अशीतिभागो वृद्धिः स्यान्मासि मासि सबन्धके।
वर्णक्रमाच्छतं द्वित्रिचतुष्पञ्चकमन्यथा॥ (याज्ञवल्क्यस्मृतिः २.३७)

वसिष्ठविहितां वृद्धिं सृजेद्वित्तविवर्धिनीम्।
अशीतिभागं गृह्णीयान्मासाद्वार्धुषिकः शते॥
द्विकं शतं वा गृह्णीयात्सतां धर्ममनुस्मरन्।
द्विकं शतं हि गृह्णानो न भवत्यर्थकिल्बिषी॥

(मनुस्मृतिः ८.१४०, १४२)

स-बन्धके ऋणे, यत्र ऋणार्थिना आधिः (बन्धकम्) स्थापितः, तत्र व्याजदरः अतीव न्यूनः आसीत्। शास्त्रानुसारम् प्रतिमासं मूलधनस्य अशीतितमो भागः (१/८०) वृद्धिः भवति। इदमद्यत्वे प्रतिमासं सपादैकप्रतिशतम् (१.२५%) वा प्रतिवर्षं पञ्चदशप्रतिशतम् (१५%) इति अनुमीयते, यत् आधुनिक-अधिकोषण-व्यवस्थायामपि (वित्तकोषव्यवस्थायामपि) सर्वथा प्रासङ्गिकमस्ति।

यदा बन्धकं न भवति (अबन्धके असुरक्षिते च ऋणे), तदा वर्णक्रमानुसारं व्याजदरः वर्धते। मनुस्मृतौ अपि प्रोक्तम्—

द्विकं त्रिकं चतुष्कं च पञ्चकं च शतं समम्।
मासस्य वृद्धिं गृह्णीयाद्वर्णानामानुपूर्वशः॥ (मनुस्मृतिः ८.१४२)

एतस्य स्पष्टीकरणम् अधोलिखितसारण्यां प्रदीयते—

अधमर्णस्य (ऋणिनः) वर्णः	मासिकी धर्म्या वृद्धिः	वार्षिकी वृद्धिः
ब्राह्मणः	२% (द्विकं शतम्)	२४% (चतुर्विंशतिप्रतिशतम्)
क्षत्रियः	३% (त्रिकं शतम्)	३६% (षट्त्रिंशत्प्रतिशतम्)
वैश्यः	४% (चतुष्कं शतम्)	४८% (अष्टचत्वारिंशत्प्रतिशतम्)
शूद्रः	५% (पञ्चकं शतम्)	६०% (षष्टिप्रतिशतम्)

य - आर्थिकविधिशास्त्रदृष्ट्या अयं वस्तुतः "व्यावसायिक-संशय-मूल्याङ्कनम्" (मूलधननाशशङ्का-मूल्याङ्कनम्) आसीत्। शूद्र-वैश्यानां व्यापारे कृषि-उद्योगादिषु च धनं न्यस्तं भवति स्म, यत्र व्यावसायिकः संशयः (हानिसम्भावना) अधिकः आसीत्। ब्राह्मणानाम् ऋणं प्रायः जीवननिर्वाहार्थं यज्ञकर्मादिषु वा आसीत्, न तु व्यापारिकलाभाय, अतः तेषां कृते व्याजदरः न्यूनः आसीत्।

तदतिरिक्तं, वाणिज्यिक-संशयाधारिता वृद्धिः अपि शास्त्रेषु दृश्यते। समुद्रयानेन, दुर्गमवनमार्गेण च वाणिज्यं कुर्वतां व्यापारिणां कृते व्याजदरः अतीव उच्चः आसीत्, यतो हि तत्र मूलधनस्य अपि नाशस्य भयं वर्तते स्म। याज्ञवल्क्यस्मृतौ प्रोक्तम्—

कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम्।
दद्युर्वा स्वकृतां वृद्धिं सर्वे सर्वासु जातिषु॥ (याज्ञवल्क्यस्मृतिः २.३८)

अर्थात् कान्तारगैः (दुर्गमवनमार्गेण गच्छद्भिः वणिग्भिः) प्रतिमासं दशप्रतिशतं (१०%) तथा सामुद्रैः (समुद्रयानं कुर्वद्भिः वणिग्भिः) विंशतिप्रतिशतं (२०%) व्याजं दातव्यम् आसीत्। अयं सिद्धान्तः आधुनिकस्य 'साहस-मूलधन-निवेशः' तथा 'अधिकसंशये अधिकलाभः' इति सिद्धान्तस्य एव प्राचीनं रूपमस्ति।

ऋणस्य वृद्धिः (व्याजम्) नारद-बृहस्पति-मनुस्मृतिषु मुख्यतया चतुर्विधा षड्विधा वा प्रोक्ता अस्ति—

कायिका कालिका चैव चक्रवृद्धिरथो परा।
कारिता च शिखावृद्धिर्भोगलाभस्तथैव च॥
(बृहस्पतिस्मृतिः १०.६; नारदस्मृतिः १.१०२)

१. **कारिता** — या वृद्धिः ऋणदात्रा ऋणिना च स्वेच्छया सम्मतया च निश्चिता क्रियते। २. **कालिका** — या प्रतिमासं समयानुसारं वा दीयते। ३. **कायिका** — या कायविरोधेन (शरीरश्रमेण वा) प्रतिदिनं दीयते, अथवा यत्र पशु-स्त्रीणां सन्ततिः गोदोहनादिर्वा वृद्धिः मन्यते। ४. **चक्रवृद्धिः** — यत्र व्याजस्य उपरि अपि व्याजं लगति (वृद्धेरपि वृद्धिः)।

एतेषां प्रकाराणां प्रयोगः तात्कालिक्याम् अर्थव्यवस्थायां क्रियते स्म। परन्तु ऋणदाता असीमितं व्याजं ग्रहीतुं न शक्नोति स्म। द्रव्यविशेषेण व्याजस्य परमोच्चसीमा ('दामदुपट'-नियमः) निश्चिता आसीत्। याज्ञवल्क्यस्मृतौ मनुस्मृतौ च अयं नियमः स्पष्टतया निबद्धः—

सन्ततिस्तु पशुस्त्रीणां रसस्याष्टगुणा परा।
वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिद्विगुणा परा॥ (याज्ञवल्क्यस्मृतिः २.३९)
कुसीदवृद्धिर्द्विगुणं नात्येति सकृदाहिता।
धान्ये सदे लवे वाह्ये नातिक्रामति पञ्चताम्॥ (मनुस्मृतिः ८.१५१)

इत्यनेन नियमेन सुवर्णरजतादि-हिरण्यस्य अधिकतमं व्याजं द्विगुणं, धान्यस्य त्रिगुणं, वस्त्रस्य चतुर्गुणं, घृततैलादि-रसद्रव्यस्य च अष्टगुणं भवितुम् अर्हति—

द्रव्यम्	परमा वृद्धिसीमा
हिरण्यम् (सुवर्णरजतादि-मुद्रा)	द्विगुणा (मूलधनेन सह द्विगुणम्)
धान्यम् (अन्नादिकम्)	त्रिगुणा (मूलधनेन सह त्रिगुणम्)
वस्त्रम्	चतुर्गुणा (मूलधनेन सह चतुर्गुणम्)
रसः (घृततैलादिः)	अष्टगुणा (मूलधनेन सह अष्टगुणम्)

एतेन नियमेन स्पष्टं भवति यत् प्राचीनशास्त्रकाराः ऋणदातुः शोषणप्रवृत्तिम् अवरोद्धुं कृतसङ्कल्पाः आसन्। यदा वृद्धिः स्वपरमसीमां प्राप्नोति, तदा तस्याः वर्धनं स्वतः एव अवरुद्धं भवति स्म।

४. आधिः (बन्धकम्) प्रतिभूश्च

ऋणस्य सुरक्षार्थं द्वौ उपायौ आस्ताम् — 'आधिः' (द्रव्यबन्धकम्) तथा 'प्रतिभूः' (विश्वासदाता उत्तरदायी च)। आधिः मुख्यतया चतुर्विधः भवति—

१. **जङ्गमः** (स्थानान्तरणयोग्यः) — यथा सुवर्णालङ्कारादिकम्।

२. **स्थावरः** (अचलः) — यथा भूमिः, गृहम्, क्षेत्रम् इत्यादि।

३. **गोप्यः** (केवलं रक्षणीयः, उपभोगानर्हश्च) — यस्य आधेश्चरणं वा उपभोगः न करणीयः। यदि ऋणदाता गोप्यम् आधिम् उपभुङ्क्ते, तर्हि सः स्वव्याजं नाशयति (वृद्धिं न लभते)।

४. **भोग्यः** (फलभोग्यः) — यत्र ऋणदाता आधौ स्थितस्य क्षेत्रस्य, गोः वा उपभोगं करोति, स एव उपभोगः व्याजस्थाने मन्यते।

अन्यावपि द्वौ प्रकारौ स्तः—**चरित्रबन्धकः** (सच्चरित्रविश्वासाधारितः बन्धकः) तथा **सत्यङ्कारः** (अग्रिमद्रव्यबन्धकः)। यदि ऋणं द्विगुणं जातं, तथापि ऋणी तत् न प्रत्यर्पयति, तदा गोप्याधिः प्रणश्यति (ऋणदातुः स्वामित्वे गच्छति), परन्तु फलभोग्यः आधिः न नश्यति। याज्ञवल्क्यस्मृतौ एतद्विषये स्पष्टं विधानमस्ति—

आधिः प्रणश्येद्विगुणे धने यदि न मोच्यते।
काले कालकृतो नश्येत्फलभोग्यो न नश्यति॥
गोप्याधिभोगे नो वृद्धिः सोपकारेऽथ हापिते।
नष्टो देयो विनष्टाश्च दैवराजकृतादृते॥

(याज्ञवल्क्यस्मृतिः २.५८– ५९)

यदा आधिः न भवति, तदा ऋणी स्वस्थाने 'प्रतिभुवं' (उत्तरदायिनं विश्वासपात्रं जनम्) प्रस्तौति। प्रतिभूः त्रिधा भवति—

दर्शने प्रत्यये दाने प्रातिभाव्यं विधीयते।
आद्यौ तु वितथे दाप्यावितरस्य सुता अपि॥
दर्शनप्रतिभूर्यत्र मृतः प्रात्ययिकोऽपि वा।
न तत्पुत्रा ऋणं दद्युर्दद्युर्दानाय यः स्थितः॥

(याज्ञवल्क्यस्मृतिः २.५३– ५४)

१. **दर्शनप्रतिभूः** — यत्र प्रतिभूः प्रतिज्ञां करोति यत् ऋणी न्यायालयं वा दातारं प्रति आनीय दर्शयिष्यते।

२. **प्रत्ययप्रतिभूः (विश्वासार्थे)** — यत्र अयं ऋणी साधुः सत्यवादी च अस्ति इति विश्वासप्रदानं क्रियते।

३. **दानप्रतिभूः** — यदि ऋणी ऋणं न दास्यति, तर्हि अहमेव तत् ऋणं दास्यामि इति प्रतिज्ञा भवति।

अत्र विधिशास्त्रस्य अत्यन्तं सूक्ष्मः नियमः अस्ति यत् दर्शन-प्रत्यय-प्रतिभ्वोः मरणे तस्य पुत्राः ऋणं दातुं न बाध्याः, परन्तु दान-प्रतिभुवः पुत्राः तत् ऋणं दातुं बाध्याः भवन्ति।

५. अव्यावहारिकम् ऋणम्

ऋणादानप्रकरणे 'अव्यावहारिकम् ऋणम्' (धर्मनीतिविरुद्धम् अनैतिकं वा ऋणम्) इति अवधारणा अत्यन्तं क्रान्तिकारिणी अस्ति। सामान्यतः धर्मशास्त्रस्य अयं नियमः अस्ति यत् पितुः मरणानन्तरं, विदेशगमने, महति व्यसने वा पुत्रेण पौत्रेण च पितुः ऋणम् अपाकरणीयम्—

पितरि प्रोषिते प्रेते व्यसनं महदापदि।
पुत्रपौत्रैरृणं देयं निह्नवे साक्षिभावितम्॥ (याज्ञवल्क्यस्मृतिः २.५०)

किन्तु, मनु-याज्ञवल्क्य-कात्यायन-बृहस्पति-स्मृतिषु अस्य नियमस्य महत्त्वपूर्णः अपवादः प्रदत्तः अस्ति—

सुराकामद्यूतकृतं दण्डशुल्कावशिष्टकम्।
वृथादानं तथैवेह पुत्रो दद्यान्न पैतृकम्॥ (याज्ञवल्क्यस्मृतिः २.४७)
प्रातिभाव्यं वृथादानमाक्षिकं सौरिकं च यत्।
दण्डशुल्कावशेषं च न पुत्रो दातुमर्हति॥ (मनुस्मृतिः ८.१५९)

अव्यावहारिकम् ऋणं तत् भवति यत् विधि-विरुद्धं, नीति-विरुद्धं, सदाचार-विरुद्धं वा कार्यं कर्तुं गृहीतं भवति। यदि पित्रा द्यूतार्थम् (अक्षक्रीडार्थम्), सुरापानार्थम् (मद्यपानार्थम्), कामक्रोधवशात् वृथादानार्थम्, अथवा दण्डशुल्कार्थम् (राजदण्ड-अवशेषपूरणार्थम्) ऋणं गृहीतं, तर्हि तत् ऋणं 'अव्यावहारिकम्' मन्यते। तस्य ऋणस्य परिपूरणाय पुत्रः पौत्रः वा सर्वथा बाध्यः नास्ति।

इयम् अवधारणा आधुनिकविधिशास्त्रस्य 'घृणितम् ऋणम्' अथवा 'अन्यायपूर्णः संविदा-अनुबन्धः' इति सिद्धान्तस्य प्राचीनं भारतीयं रूपम् अस्ति। एतेन स्पष्टं भवति यत् प्राचीनभारतीयविधिशास्त्रं केवलं ऋणदातुः धनस्य रक्षणं न करोति, अपि तु पारिवारिक-सम्पत्तेः अनैतिक-दुर्निस्तारात् रक्षणमपि करोति। पितुः अनैतिककार्याणां दण्डं निर्दोषः पुत्रः न भोगेत् इति अस्य सिद्धान्तस्य मूलभावः अस्ति।

६. स्त्रीधनं तथा ऋणादानम्

स्त्रियाः सम्पतौ ऋणादानस्य प्रभावः कीदृशः भवति इति विषये अपि स्मृतिषु सूक्ष्मा व्यवस्था अस्ति। याज्ञवल्क्यस्मृतौ मनुस्मृतौ च षड्विधं स्त्रीधनम् इत्थं परिभाषितम्—

पितृमातृपतिभ्रातृदत्तमध्यग्न्युपागतम्।
आधिवेदनिकं चैव स्त्रीधनं परिकीर्तितम्॥

(याज्ञवल्क्यस्मृतिः २.१४३)

अध्यग्न्यध्यावाहनिकं दत्तं च प्रीतिकर्मणि।
भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम्॥ (मनुस्मृतिः ९.१९४)

अर्थात् पितृ-मातृ-पति-भ्रातृभिः यत् दत्तम्, विवाहकालेऽग्निसमीपे प्राप्तम् (अध्यग्न्युपागतम्), तथा च पत्या द्वितीयविवाहप्रसङ्गे प्रथमपत्न्यै प्रदत्तं क्षतिपूर्तिधनम् (आधिवेदनिकम्)—तत् सर्वं 'स्त्रीधनम्' उच्यते। पत्युः जीवने मरणानन्तरं च स्त्रियाः तस्मिन् धने पूर्णः स्वतन्त्रश्च अधिकारः भवति। कात्यायनस्मृतौ स्त्रीधनस्य स्वातन्त्र्यम् उद्घोषितम्—

न भर्ता नैव च सुतो न पिता भ्रातरो न च।
आदाने वा विसर्गे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः॥ (कात्यायनस्मृतिः ९०१)

साधारणपरिस्थितौ पत्युः ऋणं परिपूरयितुं पत्नी स्वीयं स्त्रीधनं दातुं बाध्या नास्ति। परन्तु, महति विपत्तिकाले (आपदि) पतिः स्त्रीधनं प्रयोक्तुं शक्नोति—

दुर्भिक्षे धर्मकार्ये च व्याधौ सम्प्रतिरोधके।
गृहीतं स्त्रीधनं भर्ता न स्त्रियै दातुमर्हति॥ (याज्ञवल्क्यस्मृतिः २.१४७)

इयं व्यवस्था महिलानाम् आर्थिकस्वतन्त्रतां, तस्याः सामाजिकसुरक्षां, तथा सङ्कटकाले पारिवारिकम् ऐक्यं च युगपत् सन्तुलयति। कात्यायन-व्यास-जीमूतवाहनादिभिः स्त्रीधनस्य अविभाज्यत्वं सर्वतन्त्रस्वतन्त्रत्वं च अतीव प्रबलरूपेण उद्घोषितम्।

७. साक्ष्यव्यवस्था, न्यायिकप्रक्रिया, दण्डव्यवस्था च

यदा ऋणादाने विवादः उत्पद्यते, तदा तस्य निर्णयः राज्ञा सभासद्भिः (विद्वद्भिः न्यायाधीशैः) सह कर्त्तव्यः। विवादस्य निर्णये त्रीणि मुख्यमानुषप्रमाणानि भवन्ति—

प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्षिणश्चेति कीर्तितम्।
एषामन्यतमाभावे दिव्यान्यतममुच्यते॥ (याज्ञवल्क्यस्मृतिः २.२२)

१. **लिखितम् (लेख्यप्रमाणम्)** — यथा स्वहस्तलिखितं साक्षियुक्तं वा ऋणपत्रम्।

२. **साक्षी (साक्षिप्रमाणम्)** — यस्य समक्षम् ऋणं दत्तम्।

३. **भुक्तिः (भोगप्रमाणम्)** — सम्पत्तेः प्रत्यक्षोपभोगः। अविच्छिन्ना दीर्घा च भुक्तिः स्वामित्वस्य प्रबलं प्रमाणं मन्यते।

साक्षिणां परीक्षणे याज्ञवल्क्यस्मृतौ मिथ्याभाषिणः साक्षिणः लक्षणानि अतीव मनोवैज्ञानिकरूपेण वर्णितानि सन्ति—

देशाद्देशान्तरं याति सृक्किणी परिलेढि च।
ललाटं स्विद्यते चास्य मुखं वैवर्ण्यतां व्रजेत्॥
परिशुष्यत्स्खलद्वाक्यो विरुद्धं बहु भाषते।
वाक्चक्षुःपूजयति नो तथौष्ठौ निर्भुजत्यपि॥

(याज्ञवल्क्यस्मृतिः २.१३– १४)

अर्थात् यः अकारणम् इतस्ततः भ्रमति, ओष्ठौ (सृक्किणी) लेढि, यस्य ललाटे स्वेदः आगच्छति, मुखस्य वर्णः परिवर्तते, भाषणे वाक् शुष्यति स्खलति च, परस्परविरुद्धं बहु भाषते—सः दुष्टः असत्यवादी साक्षी ज्ञेयः। इयं मनोवैज्ञानिकपरीक्षा आधुनिक-असत्यपरीक्षणयन्त्रस्य स्थाने प्राचीनकाले न्यायालयस्य सूक्ष्मनिरीक्षणं सूचयति।

यदा अधमर्णः ऋणं निह्नुते (अस्वीकरोति) अथवा उत्तमर्णः मिथ्याभियोगं करोति, तदा दण्डविधानम् इत्थं विहितम्—

निह्नवे भावितो दद्याद्धनं राज्ञे च तत्समम्।
मिथ्याभियोगी द्विगुणमभियोगाद्धनं वहेत्॥

(याज्ञवल्क्यस्मृतिः २.११)

मनुस्मृतौ, याज्ञवल्क्यस्मृतौ च दण्डस्य चत्वारः प्रकाराः वर्णिताः सन्ति—

वाग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्धिग्दण्डं तदनन्तरम्।
तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतः परम्॥

(मनुस्मृतिः ८.१२९; याज्ञवल्क्यस्मृतिः १.३६७)

अर्थात् वाग्दण्डः (कठोरवचनैः भर्त्सनम्), धिग्दण्डः (सार्वजनिकी निन्दा), धनदण्डः (अर्थदण्डः), वधदण्डः (शारीरको मृत्युदण्डो वा) च। ऋणादाने प्रायः धनदण्डस्यैव प्रयोगः भवति स्म। शुक्रनीतिमतानुसारं धनगर्वेण अपराधिनः वधदण्डस्य निषेधः दृश्यते, तस्य स्थाने कारागारदण्डः बन्धनदण्डश्च विहितः अस्ति।

८. भारतीय-पाश्चात्य-विधिशास्त्रयोः तुलना

पाश्चात्यविधिशास्त्रे, विशेषतः पाश्चात्यविधिशास्त्रिणः जोन्-आस्टिन्-महोदयस्य सिद्धान्तानुसारं, विधिः सम्प्रभोः (शासकस्य) आदेशः अस्ति, यः दण्डभयेन प्रवर्तितः भवति। तत्र नैतिकतायाः विधिकबाध्यता नास्ति। परन्तु भारतीयविधिशास्त्रे 'धर्मः' एव सर्वोपरि अस्ति। बृहदारण्यकोपनिषदि स्पष्टम् उद्घोषितं यत् धर्मः क्षत्रात् (राजशक्तेः) अपि परतरः अस्ति ("तदेतत्क्षत्रस्य क्षत्रं यद्धर्मः")। राजा धर्मस्य स्रष्टा नास्ति, अपि तु सः धर्मस्य परिपालकः मात्रमस्ति। यदा द्वयोः स्मृत्योः परस्परं विरोधः भवति, तदा लोकव्यवहारसिद्धः 'न्यायः' (युक्तितर्कः) बलवान् भवति, तथा च अर्थशास्त्रापेक्षया धर्मशास्त्रं बलवत् भवति—

स्मृत्योर्विरोधे न्यायस्तु बलवान्व्यवहारतः।
अर्थशास्त्रात्तु बलवद्धर्मशास्त्रमिति स्थितिः॥

(याज्ञवल्क्यस्मृतिः २.२१)

एतदेव कारणम् अस्ति यत् प्राचीनभारते आर्थिकव्यवहाराः अपि धर्मेण, कर्त्तव्यबोधेन, परमार्थचिन्तनेन च ओतप्रोताः आसन्।

उपसंहारः

स्मृतिग्रन्थेषु वर्णितम् 'ऋणादानप्रकरणं' 'कुसीदप्रथा' च प्राचीनभारतस्य सुविकसिताम्, अर्थशास्त्र-धर्मशास्त्रयोः सन्तुलितां च न्यायिकव्यवस्थां प्रकटीकरोति। एतासां व्यवस्थानाम् अध्ययनेन इमानि विशिष्टानि तत्त्वानि अनावृतानि भवन्ति—

१. **प्रथमम्** — बन्धकाधारेण, वर्णानुसारेण, व्यापारानुसारेण च वृद्धिदरस्य निर्धारणम् अतीव प्रगल्भम् 'आर्थिक-संशय-प्रबन्धनम्' (मूलधननाशशङ्का-नियन्त्रणम्) इति तत्त्वं दर्शयति। कान्तारग-सामुद्रव्यापारिभ्यः उच्चव्याजदरः ("कान्तारगास्तु दशकं सामुद्रा विंशकं शतम्") अस्य प्रत्यक्षं प्रमाणमस्ति।

२.**द्वितीयम्** — "वस्त्रधान्यहिरण्यानां चतुस्त्रिद्विगुणा परा" इत्यनेन दामदुपट-नियमेन व्याजस्य अधिकतमसीमा निर्धारिता, येन ऋणदाता असीमितरूपेण ऋणिनां शोषणं कर्तुं न शक्नुयात्।

३.**तृतीयम्** — द्यूत-सुरापानादि-कृतस्य ऋणस्य उत्तराधिकारिषु असङ्क्रमणम् (अव्यावहारिक-ऋण-सिद्धान्तः) स्पष्टयति यत् विधिकव्यवस्थायां नैतिकतायाः सदाचारस्य च स्थानं सर्वोपरि अस्ति।

४.**चतुर्थम्** — पाश्चात्यदृष्टौ विधिशास्त्रं केवलं राज्यस्य आदेशः अस्ति, परन्तु भारतीयविधिशास्त्रे राज्ञः आदेशादपि 'धर्मः' उपरि अस्ति।

निष्कर्षतः, प्राचीनभारतीयस्मृतिग्रन्थेषु या ऋणादानव्यवस्था वर्णिता सा न केवलं तत्कालीनसमाजस्य आर्थिक-आवश्यकतानां पूर्तिं करोति स्म, अपि तु मानवकल्याणस्य, कर्त्तव्यबोधस्य, न्यायस्य च

शाश्वतसिद्धान्तेषु आधृता आसीत्। अद्यतनीये विश्वे यत्र आधुनिक-अधिकोषण-व्यवस्थायां (वित्तकोषव्यवस्थायां) लाभमात्रं लक्ष्यं मन्यते, तत्र भारतीयधर्मशास्त्राणां कर्त्तव्यकेन्द्रिता इयं कुसीदव्यवस्था, ऋणमोचनस्य च आध्यात्मिक-नैतिक-दृष्टिः, नूतनाय आर्थिकविधि-शास्त्राय महतीं मार्गदर्शिकां प्रदातुं शक्नोति। यथोक्तम्—"ऋणाग्निरिह तत्र च दहेत्", अतः न्यायार्जितेन धनेन ऋणपापात् विमुक्तिः एव धर्मस्य वास्तविकं परिपालनम्।

विस्तृत-ग्रन्थसूची

१.**मनुः**। (२००५)। *मनुस्मृतिः* (अष्टमोऽध्यायः, अष्टादशव्यवहार-पदानां वर्णनम् ८.४–७ एवं सम्भूयसमुत्थानप्रकरणम् ८.२११–२१५; कुल्लूकभट्टकृत-मन्वर्थमुक्तावली-टीकासहिता; हरगोविन्द-शास्त्री, संपा.)। चौखम्बा संस्कृत संस्थान, वाराणसी।

२.**याज्ञवल्क्यः**। (१९६७)। *याज्ञवल्क्यस्मृतिः: व्यवहाराध्यायः (द्वितीयोऽध्यायः), सम्भूयसमुत्थानप्रकरणम्* (प्रकरणम् २१, श्लो. २.२५९–२६५; उमेशचन्द्र पाण्डेय, संपा.)। चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस, वाराणसी।

३.**विज्ञानेश्वरः**। (१९४९)। *मिताक्षरा: याज्ञवल्क्यस्मृतेः टीका* (व्यवहाराध्यायः, सम्भूयसमुत्थानप्रकरणम् २.२५९–२६५; नारायणराम आचार्य, संपा., ५म सं.)। निर्णयसागर मुद्रणालयः, मुम्बई।

४.**नारदः**। (१९८९)। *नारदस्मृतिः: व्यवहारपदानि, सम्भूयस-मुत्थानप्रकरणम्* (तृतीयं व्यवहारपदम्, दैवराजोपघात-सिद्धान्तः ३.५–६; जूलियस जॉली [Julius Jolly], संपा.)। एशियाटिक सोसाइटी (बिब्लियोथिका इण्डिका), कोलकाता। (मूल प्रकाशन १८८५; वैकल्पिक संस्करण: ब्रजरत्नदास, संपा., २०००, चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी)।

५.**बृहस्पतिः**। (१९४१)। *बृहस्पतिस्मृतिः: व्यवहारकाण्डः, सम्भूयसमुत्थानप्रकरणम्* (त्रयोदशोऽध्यायः, आनुपातिक-लाभांश-विभाजनम् १३.४–१०; के. वी. रङ्गस्वामी अयङ्गार, संपा., गायकवाड़ ओरिएण्टल सीरीज सं. ८५)। ओरिएण्टल इन्स्टीट्यूट, वडोदरा (बड़ौदा)।

६.**कौटिल्यः (चाणक्यः)**। (१९६२)। *कौटिलीयमर्थशास्त्रम्: धर्मस्थीय-अधिकरणम्* (तृतीयमधिकरणम्, चतुर्दशोऽध्यायः—सम्भूयसमुत्थानम् ३.१४.१८–३८; वाचस्पति गैरोला, संपा.)। चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी। (वैकल्पिक प्रामाणिक संस्करण: आर. पी. काङ्गले, संपा., १९६९, मुम्बई विश्वविद्यालयः, मुम्बई)।

७.**देवनभट्टः (देवण्णभट्टः)**। (१९१४–१९१६)। *स्मृतिचन्द्रिका: व्यवहारकाण्डः (सम्भूयसमुत्थान-समीक्षा)* (भाग ३, खण्ड १–२; एल. श्रीनिवासाचार्यः, संपा.)। राजकीय प्राच्यग्रन्थपुस्तकालयः (Government Oriental Library Series), मैसूर।

८.**चण्डेश्वरठक्कुरः**। (१९३१)। *विवादरत्नाकरः: सम्भूयसमुत्थान-तरङ्गः (वाणिज्यविधेः सङ्कलनम्)* (चतुर्थस्तरङ्गः; दीननाथ-विद्यालङ्कार एवं कमलकृष्णस्मृतितीर्थ, संपा., बिब्लियोथिका इण्डिका सं. १०३)। एशियाटिक सोसाइटी ऑफ बङ्गाल, कोलकाता। (पुनर्मुद्रण: चौखम्बा कृष्णदास अकादमी, वाराणसी)।

९.**प्रतापरुद्रदेवः**। (१९२७)। *सरस्वतीविलासः: व्यवहारकाण्डः (सम्भूयसमुत्थानप्रकरणम्)* (आर. शामशास्त्री, संपा., मैसूर विश्वविद्यालय प्राच्यग्रन्थमाला सं. ७१)। राजकीय शाखा मुद्रणालयः (Government Branch Press), मैसूर।

१०.**नीलकण्ठभट्टः**। (१९२६)। *व्यवहारमयूखः (भगवन्तभास्करात्)* (सम्भूयसमुत्थानप्रकरणम्; पाण्डुरङ्ग वामन काणे, संपा., बम्बई संस्कृत एण्ड प्राकृत सीरीज सं. ८०)। भाण्डारकर ओरिएण्टल रिसर्च इन्स्टीट्यूट, पुणे।

११.**देवः, राधाकान्तः (राजा)**। (१९६७)। सम्भूयसमुत्थानम् (शब्दार्थविचारः)। *शब्दकल्पद्रुमः* (पञ्चमः काण्डः, पृ. २७८)। मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली। (मूल प्रकाशन १८२२–१८५८, कोलकाता; वैकल्पिक पुनर्मुद्रण: १९६१, चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस, वाराणसी)।

१२.**तर्कवाचस्पतिः, तारानाथः (भट्टाचार्यः)**। (१९६२)। सम्भूयस-मुत्थान (व्युत्पत्तिः)। *वाचस्पत्यम्: बृहत् संस्कृताभिधानम्* (षष्ठो भागः, पृ. ५२२०)। चौखम्बा संस्कृत सीरीज ऑफिस, वाराणसी। (मूल प्रकाशन १८७३–१८८४, कोलकाता)।